
Vlado
PULJIZ

Studijski centar socijalnog rada
Pravni fakultet
Zagreb

DEMOGRAFSKE
PROMJENE I
SOCIJALNA
POLITIKA

Demografska kretanja bitna su pretpostavka koncipiranja i provedbe učinkovite socijalne politike. Ako socijalnu politiku pojednostavnjeno definiramo kao redistribuciju nacionalnoga dohotka s ciljem prevladavanja socijalnih rizika i ublažavanja nejednakosti u društvu nastalih uslijed djelovanja tržišta, onda demografija, polazeći od predvidljivih i vjerojatnih scenarija kretanja stanovništva, služi socijalnoj politici kao “preventivni alarm” i orijentacija za reforme. Tako je promjene u politici primarne i sekundarne raspodjele dohotka nužno temeljiti ne samo na spoznajama o procesima i instrumentima socijalne kohezije nego i na dugoročnim demografskim trendovima, jer oni bitno utječu na karakter i sudbinu društva.

O povezanosti demografije i socijalne politike posredno govori sljedeći citat: “Činjenica da netko živi sam, da je samohrani roditelj, da ima mnogo djece ili da je star može uzrokovati predvidljive ili nepredvidljive događaje. Te činjenice same po sebi ne treba uzimati kao hendikep. Ipak, u socijalno nesigurnoj okolini obilježenoj događajima koji djeluju remetilački na tok ljudske egzistencije, kao što je nesigurnost zaposlenosti uzrokovana makroekonomskim promjenama ili pak promjena modela socijalne zaštite, neka kućanstva češće od drugih mogu biti izložena socijalnim rizicima. Pojedinci koji nakupljaju više problema (biti samohrani roditelj, biti slaba zdravlja, raspolagati s nedovoljno sredstava ili nedovoljno socijalnoga kapitala) mogu postati mnogo ovisniji od drugih o socijalnim transferima ili javno financiranim uslugama” (Avramov, 2003., 25).

Povezanost demografskih kretanja i socijalne politike može se ilustrirati primjerom dvaju modela socijalne države koja su obilježila dva razdoblja poslijeratne europske povijesti. Naime, u prva tri desetljeća nakon Drugog svjetskog rata, u tzv. “zlatno doba socijalne države” (Esping-Andersen), europske su se socijalne države, osim na visoke stope rasta, punu zaposlenost, fordističke industrijske strukture te snažno izražene solidarnosti proizašle iz te

gobna ratnog iskustva, oslanjale i na brz demografski rast, visoke stope nataliteta ("baby boom") te na stabilnu, klasičnu nukleusnu obitelj. U takvoj obitelji otac je zaposlen i obavlja instrumentalnu ulogu, a majka ostaje kod kuće, rađa i podiže djecu te ima ekspresivnu ulogu. Prema T. Parsonsu, taj je tip obitelji najbolje odgovarao ondašnjim zahtjevima industrijskoga društva (Parsons, 1955.). Štoviše, takva je obitelj bila pouzdan oslonac socijalne države. Ona je amortizirala osnovne socijalne probleme i pomagala u održanju socijalne kohezije i solidarnosti u društvu.

Međutim, od sredine 1970-ih godina, kada je svjetska gospodarska kriza ozbiljno ugrozila dominantne ekonomske i socijalne strukture, uslijedile su bitne preobrazbe europskih društava. Na njih je najviše utjecala globalizacija, tehnološka revolucija, pad socijalizma, promjene u strukturi rada i u društvenim vrijednostima. Sve je to dovelo u pitanje stupove poslijeratne kejnzijanske, intervencionističke socijalne države (Puljiz, 2001.). Značajne su bile i promjene u demografskoj sferi. Najvažnije od njih jesu starenje stanovništva, opadanje fertiliteta, slabljenje klasične nukleusne obitelji te pluralizacija obiteljskih oblika. Treba upozoriti i na snažan proces individualizacije koji je zahvatio suvremena društva, a koji se odrazio na strukturu i kvalitetu obiteljskih odnosa. Individualizacija podrazumijeva sve veću autonomiju i slobodu individualnog izbora. Međutim, pokazalo se da individualizacija, osim pozitivnih dostignuća, koja se ogledaju u sve većoj emancipaciji pojedinaca, donosi i niz negativnih posljedica, kao što je slabljenje socijalnih veza, desocijalizacija, što vodi povećanju individualne nesigurnosti. "Osvajanje osobne neovisnosti, koja je dugo bila glavni vektor pozitivne evolucije prema više afektivnim nego institucionalnim vezama u obitelji, popraćeno je negativnim učincima. Pozitivno otkriće naglašenije osobne socijalne veze istodobno prati proces gubljenja veza, odnosno defilijalizacija, kako to naziva Robert Castel. Neovisnost tako postaje ranjivost, egalitarna veza s drugim individuama pretvara se u strah od nesigurne budućnosti" (Fitoussi, Rosanvallon, 1990., 33).

U takvu kontekstu mijenja se osnovna filozofija socijalne države. Većina socijalnih reformi provedenih u posljednjem razdoblju nastojala je smanjiti ulogu države, ojačati individualnu odgovornost građana za vlastitu sudbinu te ostvariti veći utjecaj civilnoga društva u socijalnoj sferi. Današnja je nacionalna država suočena s moćnim nadnacionalnim tržištima, posebno s tržištem kapitala. Da bi im se prilagodila, država nastoji smanjiti javne – dakle i socijalne – izdatke te tako gospodarstvo učiniti kompetitivnijim. "U kontekstu u kojem su vlade sve svjesnije da mora-

ju brzo reagirati na rizike, smanjujući plaće i troškove radi povećanja konkurentnosti, javlja se veliko iskušenje da se socijalna prava vide u negativnom svjetlu, da se stoga istakne njihov fakultativni karakter i da se prohibiraju socijalni troškovi” (Daly, 2003., 22). U više europskih zemalja ovih posljednjih desetljeća bila je na djelu politika rezanja socijalnih izdataka (retrenchement) i traženja novih modela socijalne politike.

Ima mišljenja da se ipak pretjeruje u prognozama o slabljenju uloge države u socijalnoj sferi. Novija ispitivanja javnoga mišljenja pokazuju snažnu privrženost Europljana vrijednostima socijalne države, kao što su solidarnost i socijalna pravda. Isto tako neki autori upozoravaju da se u raspravama o socijalnoj politici precjenjuje utjecaj globalizacije (Ferrera, Rhodes, 2000.). Međutim, neovisno o razlikama u stavovima, među analitičarima vlada prilično visok stupanj suglasnosti oko toga da se u posljednjem razdoblju promijenio karakter socijalnih rizika i hijerarhija ciljeva socijalne politike. To je utjecalo na promjenu karaktera i smjera državne intervencije u socijalnoj sferi. Drugim riječima, ključni demografski procesi, uključujući promjene u obitelji, zadobivaju sve važnije mjesto u socijalnoj politici. Ako je u prvom poslijeratnom razdoblju obitelj bila snažan oslonac socijalne države, zbog uznapredovalih procesa disolucije i individualizacije, ona je danas sve više prisiljena transferirati svoje probleme na brigu i postupanje državi. Ako se, k tome, imaju na umu procesi kao što je starenje stanovništva i njime uvjetovana promjena međugeneracijskih odnosa, onda ima dovoljno argumenata za tvrdnju da će se u idućem razdoblju povećati utjecaj demografskih promjena na socijalnu i ekonomsku politiku, što je pretpostavka – kako je danas popularno reći – održiva razvoja.

Starenje stanovništva

Starenje stanovništva jedan je od bitnih demografskih i socijalnih problema s kojim se suočavaju današnje razvijene zapadne i tranzicijske zemlje.

Glavni su uzroci starenja stanovništva – opadanje stope fertiliteta te stope mortaliteta. Na starenje utječe i migracija stanovništva. Naime, iseljavanje mladih ljudi pridonosi starenju stanovništva u sredini odlaska, a pomlađivanju stanovništva u sredini dolaska.

Opadanje stopa fertiliteta uzrokom je starenja stanovništva “odozdo” (bottom up) ili tzv. “dejuvenilizacije”. Budući da ćemo o opadanju stopa fertiliteta raspravljati u drugom dijelu ovoga rada, ovdje ćemo tek upozoriti na to da je u europskim zemljama od sredine 1960-ih godina pa

do danas opća stopa fertiliteta gotovo prepolovljena, što je utjecalo na smanjenje mlađega i povećanje udjela starijega stanovništva u ukupnoj europskoj populaciji.

Drugi uzrok starenja populacije jest smanjeni mortalitet stanovništva, odnosno produljenje prosječnoga životnog vijeka (life expectancy). Mogli bismo ga nazvati starenjem odozgo (top down) ili "sijeđenje" (greying) populacije. U tom su se pogledu u 20. stoljeću zbile duboke promjene. Kao ilustraciju navest ćemo primjer Švedske, u kojoj je očekivano trajanje života poraslo otprilike sa 50 godina u 1900. na oko 78 godina 2000. godine (oko 75 godina za muškarce i oko 80 godina za žene) (Avramov, Maskova, 2003., 7). C. Prinz iznosi skupni podatak za zemlje Europske unije, prema kojem se od 1960. do 1990. godine prosječno očekivano trajanje života povećalo za 7 godina – ili za nešto manje od tri mjeseca svake godine. Indikativan je i podatak istog autora koji se odnosi na mortalitet u Austriji: početkom 1950-ih godina u ovoj je zemlji 10% žena umiralo do navršениh 35, a muškaraca do navršениh 20 godina. Međutim, početkom 1990-ih godina u Austriji je 10% žena umiralo do 65, a muškaraca do 55 godina (Prinz, 1997., 15). Što se tiče Hrvatske, prosječno očekivano trajanje života nakon rođenja 2000. godine bilo je 70,5 godina za muškarce i 77,8 godine za žene, odnosno u prosjeku oko 74 godine. Budući da je očekivano trajanje života u Hrvatskoj 1980. godine bilo 66,6 godina za muškarce i 74,2 godine za žene (prosječno 71 godinu), to znači da se prosječni životni vijek u zadnjih 20 godina u nas povećao otprilike za 3 godine (Conseil de l'Europe, 2003., 96 i 99). Podsjetimo i na prognoze, koje nagovješćuju da će generacije koje se danas rađaju živjeti u prosjeku 90 i više godina.¹

Ovo uistinu osjetno produljenje životnoga vijeka treba najviše zahvaliti promijenjenom načinu života današnjih generacija u odnosu na prethodne. U doglednoj se budućnosti može očekivati da će biološka znanstvena otkrića i intervencije u genetski proces usporiti starenje, pa tako dodatno promijeniti današnje shvaćanje i način života u starosti.

Važni su podaci o očekivanom trajanju zdrava života (healthy life expectancy). Prema izvorima Svjetske zdravstvene organizacije, koji se odnose na glavne zapadne zemlje, prosječno očekivano trajanje zdrava života u 2001. godini bilo je u Francuskoj 68,5 godina za muškarce i 72,9 godina za žene, u Njemačkoj 67,4 godine za muškarce i 71,5 godina za žene, u Italiji 69,5 godina za muškarce i 72,8 godina za žene, a u Velikoj Britaniji 68,3 godine za muškarce i 71,4 za žene. Veoma je loše stajala Ruska Federacija, u kojoj su muškarci mogli očekivati 50,3, a žene

60,6 godina zdrava života. Hrvatska je populacija 2001. godine mogla računati na 60,8 godina zdrava života za muškarce i 67,1 godina za žene (WHO, 2001.).

Što se tiče uzroka smrti, oni su sve manje u zaraznim, izvana uzrokovanim, bolestima, kako je to nekada bilo, a sve više u unutarnjim organskim promjenama, prije svega u pogoršanjima zdravlja nastalim uslijed procesa starenja (senescent deterioration). Povećanje očekivana trajanja života popraćeno je poboljšanjem zdravlja mlade skupine starih ljudi i koncentracijom degenerativnih bolesti u starijoj životnoj dobi. "Istodobno nove generacije starih ljudi profitiraju od više razine obrazovanja koje su stekli u mladosti, više uživaju u modernim kulturnim tekovinama i, općenito, imali su povoljnije uvjete u svojem životnom vijeku" (Avramov, Maskova, 2003., 8).

Za socijalnu je politiku, posebno za mirovinski sustav, važan udio kontingenta stanovnika starijih od 65 godina u ukupnom stanovništvu. Prema podacima Vijeća Europe, u Francuskoj je početkom 2003. godine starijih od 65 godina bilo 16,3% stanovnika, u Njemačkoj 17,5%, u Italiji 18,2%, a u Velikoj Britaniji 15,6%. Rusija je istodobno imala 13,3% stanovnika starijih od 65 godina, a najmanji je njihov udio bio u Turskoj – 5,5%. Hrvatska je također imala brojani kontingent stanovnika starijih od 65 godina – 16,3% (Conseil de l'Europe, 2003., 44).

U idućem razdoblju očekuje se osjetan porast populacije starije od 65 godina. Za Europu kao cjelinu predviđa se da će 2050. godine imati 27,6% stanovnika u dobi iznad 65 godina. Najmanje će ih biti u Turskoj – 17,9%, a najviše u Španjolskoj – 37,9% i u Italiji – 35,9%. Prema istim procjenama, Hrvatska će 2050. godine imati 24,3% stanovnika starijih od 65 godina (UN, 2001.).

Ovi se podaci mogu promatrati u pozitivnom svjetlu ako naglasak stavimo na produljenje životnoga vijeka, posebno njegova zdravog dijela. S druge strane, ako je u prvom planu nepovoljan omjer mlađega i starijega stanovništva, onda to dovodi do zabrinutosti u pogledu održanja sadašnjih sustava socijalne sigurnosti.

U nastavku izlaganja nastojat ćemo "dedramatizirati" ove demografske prognoze i njihove šire posljedice, dovodeći ih u kontekst nove politike prema starim ljudima koja se ocrtava u današnjoj Europi.

Dvije su osnovne značajke djelovanja socijalne politike i drugih oblika politike prema starenju stanovništva. Prvu nalazimo u reformama mirovinskoga sustava, a drugu u konceptu aktivna starenja, o kojem se u zadnje vrijeme sve češće raspravlja u međunarodnim tijelima i na raznim skupovima posvećenima starenju.

Reforme mirovinskih sustava danas su na dnevnom redu u gotovo svim europskim zemljama. Dramatično upozorenje o krizi mirovinskih sustava svojedobno je uputila Svjetska banka publikacijom "Averting old age crisis. Policies to protect the old and promote growth" iz 1994. godine. Nakon čileanske mirovinske reforme 1981. godine, koja je Svjetskoj banci poslužila kao polazište, uslijedilo je nekoliko mirovinskih reformi u raznim dijelovima svijeta. U Europi su važne mirovinske reforme provedene u Italiji, Švedskoj te u nekoliko postsocijalističkih zemalja, među kojima je i Hrvatska. Danas su s mirovinskom reformom dramatično suočene Francuska i Njemačka. Osnovni je pravac mirovinskih reformi – postupan prijelaz sa sustava javnih mirovina tekuće raspodjele (tzv. PAYGO-sustav) na kapitaliziranu individualnu mirovinsku štednju unutar mirovinskih fondova. Danas se u većini europskih zemalja mirovinski sustavi sastoje od nekoliko slojeva ili stupova (pillars). Na djelu je trend smanjenje udjela javnih, a povećanje u fondovima kapitaliziranih mirovina. O prednostima i nedostacima javnih mirovina tekuće raspodjele, s jedne, i fondovskih mirovina kapitalizirane štednje, s druge strane, u svijetu se još živo raspravlja (Puljiz, 2000.). Ipak, više-manje nastoji se uspostaviti mješovit mirovinski sustav i povećati ponder kapitaliziranih mirovina. (O najnovijim trendovima privatizacije u mirovinskim sustavima vidjeti u: Axel West Pedersen, 2004.)

Danas su mirovinski izdaci u većini europskih zemalja vrlo visoki (najviši u Italiji i Poljskoj, gdje se kreću oko 15% BDP-a), a, sudeći prema prognozama o starenju stanovništva, mogli bi se još znatno i povećati. Mirovinske reforme trebaju poslužiti kao instrument za izbjegavanje velikoga porasta javnih mirovinskih troškova, jer on vodi u krizu javnih financija.

Hrvatska je, zbog krize mirovinskoga sustava uzrokovane naglim rastom broja umirovljenika i smanjenjem broja zaposlenih, a pod snažnim utjecajem Svjetske banke, u zadnje vrijeme provela mirovinsku reformu u dvije faze. U prvoj fazi, koja je stupila na snagu 1999. godine, država je s nekoliko mjera prilagodbe (podizanje mirovinske dobnice granice, promjena načina izračuna mirovina, promjena formule usklađivanja mirovina, zaoštavanje kriterija za ostvarivanje invalidske mirovine) stavila pod kontrolu sve veću mirovinsku potrošnju i financijski racionalizirala mirovinski sustav. U drugoj fazi, koja je počela 2002. godine, uveden je obvezni, a potom i dobrovoljni stup kapitalizirane mirovinske štednje. Nakon dvije godine primjene danas imamo prilično narasle mirovinske fondove, u kojima individualne račune ima oko milijun osiguranika.

Mi se u ovom prilogu nećemo baviti mirovinskim reformama, nego ćemo pozornost usmjeriti na njihovu demografsku komponentu, vezanu prije svega uz podizanje mirovinske dobne granice.

Poznato je da je početkom 20. stoljeća, kada su uspostavljeni prvi mirovinski sustavi, starosna granica za odlazak u mirovinu bila 65 godina. Ta je dobna granica, s obzirom na tadašnje prosječno trajanje života, bila takva da je malen broj starih ljudi dospio iskoristiti mirovinu. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata došlo je do osjetnoga snižavanja dobne mirovinske granice. Nešto kasnije, zbog visoke nezaposlenosti 1980-ih i 1990-ih godina, u Europi se veoma proširila praksa ranog umirovljenja, uglavnom u pedesetim godinama osiguranikova života. Primjera radi, sredinom 1990-ih godina prosječna osiguranikova dob prilikom odlaska u mirovinu iznosila je u Hrvatskoj 54 godine. Tako se i u našoj zemlji ukorijenio institut ranog umirovljenja. Naime, pošlo se od pretpostavke da će se na taj način mladim nezaposlenim ljudima otvoriti više radnih mjesta i, zahvaljujući tome, dinamizirati gospodarski rast. Međutim, taj cilj nije ostvaren, jednostavno stoga što su rano umirovljenje poslodavci uglavnom iskoristili za smanjivanje efektivne radne snage i racionalizaciju proizvodnih troškova. S druge strane, masovno je rano umirovljenje bitno povećalo broj umirovljenika te njihov pritisak na ionako preopterećene mirovinske fondove. Dakle, jedan dio radnoga kontingenta stanovništva prerano je pasiviziran i gurnut na društvenu marginu. Stoga se lako složiti sa sljedećom ocjenom: "Moderna društva nedovoljno iskorištavaju stare ljude bilo održavanjem obvezne dobne granice umirovljenja koja je bila opravdana u ranijim razdobljima industrijskog razvoja, ali koja je u novom tehnološkom dobu postala zastarjela, bilo uvođenjem shema ranog umirovljenja, kojima se zdrava i produktivna populacija starih ljudi čini suvišnom" (Avramov, Maskova, 2003., 13).

Zbog toga većina demografskih i drugih analitičara danas predlaže podizanje dobne granice i redefiniranje samoga koncepta umirovljenja. Uostalom, za desetak godina europske će se zemlje, pedesetak godina nakon "baby booma," suočiti s fenomenom "papy booma", tj. ulaskom u mirovinsku dob brojnih, poslije rata rođenih, generacija. Kako iza njih slijede znatno malobrojnije generacije, one će se naći u poziciji da sa svojim prekobrojnim prethodnicima dijele novostvoreni nacionalni dohodak. Vodeći računa o takvoj perspektivi, većina je europskih zemalja podigla dobnu granicu umirovljenja na 65 godina za muškarce i 60 godina za žene. U isto vrijeme prisutno je nastojanje da se dobna granica umirovljenja izjednači za muškar-

ce i za žene. U nekim nordijskim zemljama, koje, čini se, u budućnost gledaju nešto dalje od drugih zemalja, dob obveznog umirovljenja podignuta je na 67 godina.

Osim produljenja očekivanoga trajanja života, za podizanje dobne mirovinske granice govori još jedan važan razlog. Naime, danas se mlade generacije, zbog dužeg obrazovanja i nedovoljne ponude rada, kasnije zapošljavaju, pa tako skraćuju radnu karijeru. Tako kombinacija kasnijeg ulaska u svijet rada i ranijeg izlaska iz njega stvara nepodnošljivu situaciju koja ugrožava mirovinske sustave. C. Prinz o tome piše: „U Austriji se, na primjer, između 1950. i 1990. godine prosječno razdoblje koje su ljudi proveli kao zaposleni smanjilo za deset godina, dok se vrijeme provedeno u mirovini povećalo za šest godina (broj godina provedenih izvan aktivnosti također se povećao za deset)“ (Prinz, 1997., 19). Ovo upozorava na sve veću i posljedicama bremenitu disocijaciju biološkoga i socijalnoga starenja u današnjim društvima.

U prvoj mirovinskoj reformi, koja se počela primjenjivati početkom 1999. godine, dob umirovljenja muškaraca u Hrvatskoj podignuta je sa 60 na 65 godina, a žena sa 55 na 60 godina. Predviđeno je da se to pomicanje mirovinske dobne granice ostvaruje u razdoblju od 10 godina (svake godine za 6 mjeseci). U dokumentu Vlade RH o strategiji razvoja mirovinskoga sustava i socijalne skrbi (2002.) nagoviještena je mogućnost podizanja mirovinske dobne granice do 2020. godine na 67, odnosno 68 godina. Međutim, već se i sam spomen takva podizanja dobi umirovljenja izazvao dosta negativnih reakcija – kako saborskih zastupnika koji su raspravljali o tom dokumentu, tako i u nekim novinskim komentarima.² To svjedoči o našoj inerciji duha i nesklonosti da se suočimo s posljedicama demografskoga razvoja.

Više nego o podizanju dobne granice treba razmišljati o individualizaciji odlaska u mirovinu. To podrazumijeva mogućnost izbora dobi umirovljenja, kao i financijskih aranžmana koji iz takva izbora proizlaze. Zapravo, obvezna je dob umirovljenja u suprotnosti sa znanstvenim spoznajama o razlikama u procesima starenja ljudi. Stoga treba razviti fleksibilne i diversificirane mirovinske sheme, koje će voditi računa o potrebi pravodobna umirovljenja, ali isto tako i o mogućnostima ostajanja u svijetu rada. Danas u mnogim zemljama nalazimo primjere takva postupanja kada je riječ o pojedinim kategorijama zaposlenih, pogotovo onih s višim stupnjem naobrazbe i kompetentnosti.

U svakom slučaju, procesi koji se zbivaju u svijetu rada, u strukturi zaposlenosti, opsegu i rasporedu radnoga vremena otvaraju nove mogućnosti za uspostavu dinami-

čne i fleksibilne granice između radne i mirovinske dobi, za novu raspodjelu aktivnosti u životnom vijeku.

Koncept aktivna starenja drugi je, znatno kompleksniji, odgovor na produljeno trajanje ljudskoga vijeka. On nagovještuje promijenjenu ulogu starih ljudi u društvu. “Koncept aktivna starenja oslanja se na vrijednosti prema kojima ljudi trebaju prakticirati i uživati u aktivnom životu – i u starijoj dobi – a to znači da budu aktivni koliko je god to moguće, da su produktivni i nakon umirovljenja u raznim, ne nužno lukrativnim, djelatnostima. Ovaj koncept polazi od pretpostavke da je aktivan život vezan uz druge etički visoko cijenjene vrijednosti, kao što je osobna samostalnost, poboljšano zdravlje, životno zadovoljstvo i, općenito, kvaliteta življenja” (Avramov, Maskova, 2003., 14).

Obično se navode četiri dimenzije aktivna starenja: prisutnost na tržištu rada, sudjelovanje u kućanskim poslovima, uključujući i skrb o drugima, aktivno sudjelovanje u životu zajednice, koja podrazumijeva dobrovoljni rad, te aktivnosti u slobodno vrijeme.

Svjetska zdravstvena organizacija veću pozornost poklanja boljem iskorištavanju slobodnoga vremena nakon umirovljenja. Koncept aktivna starenja Svjetska je zdravstvena organizacija prihvatila u 1990-im godinama. Ta organizacija aktivno starenje definira kao “proces optimiziranja mogućnosti za zdravlje, participaciju i sigurnost, s ciljem da se usporedo sa starenjem podržava kvaliteta života” (WHO, 2001.). Za Europsku uniju koncept aktivna starenja znači angažiranje u socijalno produktivnim aktivnostima, dobrovoljnom radu ili njezi drugih ljudi te prakticiranje zdrava životnog stila (1999.). Općenito, ekonomsko aktiviranje starih ljudi dobiva u Europi u zadnje vrijeme sve veću podršku.

Međunarodni plan akcije starenja Druge svjetske konferencije o stanovništvu, održane u Madridu 2002. godine, promovira aktivno sudjelovanje starih ljudi u društvenom životu. Europska ministarska konferencija, održana u Berlinu 2002. godine, usvojila je deklaraciju pod naslovom “Društvo za sve dobi u UNECE regiji”. U Vijeću Europe, u Odboru za socijalnu koheziju, teče veliki multidisciplinarni projekt pod naslovom “Aktivno starenje u Europi”. Prema tome, svijet se priprema za redefiniciju starosti, odnosno za novi koncept raspodjele rada tijekom životnoga vijeka.

Opadanje fertiliteta

Opadanje stopa fertiliteta drugi je demografski fenomen koji ozbiljno zabrinjava gotovo sve europske zemlje i nuka ih da razvijaju strategije demografske i obiteljske politike kojima će u doglednoj budućnosti nastojati izbjeći smanjenje broja autohtonih stanovnika.

Iz povijesti je poznato da su neke zemlje poticale rađanje većega broja djece pretežno iz vojno-strategijskih razloga. Tako je između dva svjetska rata Francuska, u strahu od stanovništvom brojnije Njemačke, razvila značajne mjere potpore obiteljima s djecom. Na kraju Drugog svjetskog rata prvi predsjednik francuske vlade, general De Gaulle, pozvao je Francuskinje da rode "12 milijuna lijepih beba" (Jones, 1985., 187). Isto tako je Švedska 1930-ih godina potporama djeci i obiteljima nastojala napučiti svoj veliki prostor. Ne treba zaboraviti da je i nacistička Njemačka razvila program demografske ekspanzije, utemeljen na rasnim, diskriminacijskim obilježjima (Puljiz, 2000.).

Osnovnu ocjenu novijega prirodnog kretanja stanovništva u Europi nalazimo u publikaciji Vijeća Europe "Evolution démographique récente en Europe" iz 2003. godine: "Općenito uzevši, prirodni rast (višak rađanja nad umiranjem) u Europi svuda opada, sve je više negativan ili vrlo malo pozitivan. U 1990. godini prirodni rast stanovništva bio je negativan u samo tri zemlje: Njemačkoj, Bugarskoj i Mađarskoj. Za razliku od toga, u 2002. godini prirodni rast bio je negativan u petnaest zemalja: u Njemačkoj (-0,15%) i u tranzicijskim zemljama: Ruskoj Federaciji (-0,65%), Bugarskoj (-0,59%), Bjelorusiji (-0,58%), Latviji (-0,53%), Estoniji (-0,39%), Mađarskoj (-0,39%), Litvi (-0,32%), Rumunjskoj (-0,27%), Hrvatskoj (-0,24%), Moldovi (-0,17%), Češkoj (-0,15%), Sloveniji (-0,06%), Poljskoj i Slovačkoj (-0,01%). U tim je zemljama prirodni prirast stanovništva počeo opadati 1990., a u Mađarskoj 1985. godine" (Conseil de l'Europe, 2003., 13).

Od sredine 1960-ih godina u Europi su drastično opale totalne stope fertiliteta. Uzmimo kao primjer vodeće zapadnoeuropske zemlje. U Francuskoj je totalna stopa fertiliteta opala sa 2,84 u 1965. godini na 1,89 u 2002. godini, u Njemačkoj sa 2,50 na 1,31, u Italiji sa 2,66 na 1,23 (2001.), u Velikoj Britaniji sa 2,86 na 1,64. Ipak, najveći je pad fertiliteta zabilježen u danas prosperitetnoj Irskoj, koja je 1965. godine imala stopu fertiliteta 4,04, a 2002. godine ta je stopa pala na 2,00. Prema istom izvoru, totalna stopa fertiliteta u Hrvatskoj smanjila se sa 2,21 (1965.) na 1,34 (2002.) (Conseil de l'Europe, 2003., 70).

Postavlja se pitanje: što je utjecalo na pad stopa fertiliteta u gotovo svim europskim zemljama? U igri je više faktora na makrorazini i mikrorazini. Na makrorazini najvažniji je utjecaj imao proces koji označujemo širokim pojmom “modernizacija”. Jednostavno rečeno, modernizacija ljudima smanjuje ograničenja i povećava mogućnosti slobodna izbora. Na primjer, kontracepcija znači slobodu izbora kada je riječ o rađanju djece. Na sociokulturnom planu modernizaciju prati porast individualizma i postupno napuštanje tradicije. Ovdje ćemo upozoriti na paradigmu “struktura-kultura”, koju o faktorima utjecaja na fertilitet razvija Hofman-Nowotny. Prema toj paradigmi, objašnjenje smanjenja stopa fertiliteta otprilike je ovakvo: pojedinci i parovi raspolažu određenim biološkim, ekonomskim, kulturnim i socijalno-biološkim resursima. Ti se resursi oslanjaju na očekivanja, vrijednosti i norme. S druge strane, na reproduktivno ponašanje ljudi istodobno utječu ograničujući i olakšavajući faktori. Primjeri tih faktora jesu ekonomski uvjeti, socijalni položaj, biotehnoške mogućnosti. Modernizacija je proces koji vodi k slabljenju strukturnih i kulturnih veza. Tradicionalni utjecaji postupno se gube i ljudi danas imaju na raspolaganju više opcija. Istodobno, moderna društva promoviraju dostignuća i kompeticiju. Posljedica je da pojedinci mnogo češće nego je to bilo ranije biraju druge načine samorealizacije umjesto roditeljstva (Hofman-Nowotny, 1987., 2001.). Dakle, da bi se razumio proces odlučivanja o roditeljstvu, treba uzeti u obzir više faktora, kao što je (ne)znanje, nesigurnost, direktni i oportunitetni troškovi, vrijeme, emocije itd. “To objašnjava zašto mnogo parova bez djece drži otvorenim razne opcije. Zatrudnjeti sada? Sa sadašnjim partnerom? Oženiti se (udati) sada? Čekati još neko vrijeme? Odgađanje je postalo značajan element reproduktivnoga ponašanja mladih parova” (Keilman, 2003., 11).

Stoga na promjenu reproduktivnoga ponašanja, konkretno na povećanje nataliteta, utječu mnoge okolnosti, što se u pravilu zaboravlja u javnim raspravama. “Utjecaj mjera obiteljske politike na povećanje nataliteta ne može se točno kvantificirati, mada nema sumnje da te mjere posredno utječu na kretanja stanovništva. Höhmova (1987.) tako tvrdi da posredne mjere imaju veći utjecaj nego neposredne mjere populacijske politike” (Stropnik, 1997., 14). O tome će još biti riječi.

Pluralizacija obiteljskih oblika

Druga strana promijenjenoga reproduktivnog ponašanja vidi se u pokazateljima o sklapanju i razvodu brakova te ekspanziji tzv. neobiteljskoga sektora. U tom smislu indikativan je podatak koji govori o učestalosti prvoga sklapanja braka žena do 50 godina (total female first marriage rate below age 50). Ta je stopa u većini zapadnoeuropskih zemalja sredinom 1960-ih godina bila iznad 90%, što znači da je devet od deset žena do 50 godina prvi put sklopilo brak. Međutim, 2002. godine ta se stopa kretala između 0,42% u Estoniji, 0,43% u Sloveniji, 0,44 u Latviji te 0,73% u Danskoj, 0,69% u Hrvatskoj i 0,66% u Portugalu (Conseil de l' Europe, 2003., 50). To znači da je do 50 godina prvi put brak sklapalo između dvije petine i dvije trećine žena. Najlošije su u pogledu stopa nupcijaliteta stajale tranzicijske zemlje (u prvom redu baltičke republike bivšeg SSSR-a). Nadalje, porasla je prosječna dob prilikom sklapanja prvoga braka. U većini europskih zemalja žene su 1965. godine stupale u brak s prosječno 22 – 24 godine, dok danas u brak stupaju s prosječno 27 – 29 godina. Primjerice, 1960. i 2001. godine prosječna dob prilikom prvoga stupanja u brak bila je, respektivno, u Francuskoj 23,0 i 28,1 godina, u Njemačkoj 23,5 i 27,2 godine, u Italiji 24,8 i 27,4 (2000.), a u Velikoj Britaniji 23,3 i 27,2 godine (2000.). Najkasnije se danas stupa u brak u Švedskoj, sa 29,9, i u Danskoj, sa 29,5 godina (Conseil de l'Europe, 2003., 54). U Hrvatskoj je prosječna dob stupanja u brak žena porasla sa 22,4 godine 1960. na 25,4 godine 2001. godine. Ovdje treba dodati da kasnije sklapanje braka prati pojava kasnijega rađanja prvoga djeteta, što utječe na broj rođene djece.

U europskim su zemljama u odnosu na druge pokazatelje najbrže rasle stope razvoda braka, o čemu svjedoči tzv. totalna stopa rastava (total divorce rate). Početkom 1960-ih godina stope rastava u većini europskih zemalja kretale su se između 0,10 i 0,20. Godine 2002. totalne su stope divorcijaliteta bile najviše u Švedskoj (0,55), Belgiji (0,54), Luksemburgu (0,51) te Finskoj (0,50). Najniže stope zabilježene su u sredozemnim zemljama. Zanimljivo je da u Hrvatskoj nije znatnije porasla stopa divorcijaliteta. Naime, 1970-ih i 1980-ih godina ta se stopa kretala oko 0,13, dok je 2002. godine iznosila 0,16 (Conseil de l' Europe, 2003., 62).

L. Roussel je ovako sažeo skupnu ocjenu ovih promjena: "Tako se ljudi sada manje i kasnije žene; razvode se više i ranije; imaju manje djece i rađaju ih u kasnijoj dobi, rjeđe se ponovno žene nakon razvoda" (Roussel, 1989., 81).

Promjene u formiranju i disoluciji obitelji istodobno prati tzv. deinstitucionalizacija i pluralizacija obiteljskih oblika. Razlikuju se dva aspekta deinstitucionalizacije. Prvome je uzrok činjenica da sve veći broj ljudi brak ne smatra isključivim oblikom zajedničkoga života muškarca i žene, a drugi se ogleda u labavljenju pravnih normi kojima se reguliraju bračni odnosi (liberalizacija razvoda braka, izjednačavanje u pravima bračne i izvanbračne djece i sl.) (Roussel, 1989.). Zahvaljujući tome raste broj ljudi koji žive sami (tzv. neobiteljski sektor), sve je više jednoroditeljskih obitelji, zatim tzv. rekonponiranih obitelji u kojima žive partneri s djecom iz prethodnih brakova, povećava se broj izvanbračnih zajednica, konkubinata i koha-bitacija.

Kada je riječ o socijalnoj politici, najveću pozornost privlače jednoroditeljske obitelji (lone parent families). Njihov se broj u ukupnom broju obitelji s djecom do 15 godina kretao između 6% u Grčkoj i 21% u Danskoj. S obzirom na postojeće demografske trendove može se zaključiti da će broj takvih obitelji u idućem razdoblju i dalje rasti. U Hrvatskoj je, prema popisu stanovništva iz 2001. godine, bilo je 15% jednoroditeljskih obitelji, od čega 12,5% s majkom, što se može ocijeniti kao, u europskim razmjerima, relativno visok udio ove kategorije obitelji.

Zanimljivi su i podaci o jednočlanim kućanstvima, odnosno o neobiteljskom sektoru. Samačkih je kućanstava u Zapadnoj Europi 1960. godine bilo 15,0%, a 1990./1991. godine 33,6%. Najviše u Švedskoj – 40%, a najmanje u Portugalu – 14% (Hantrais, Letablier, 1996., 22). Podsjećamo da je 2001. godine u Hrvatskoj bilo 21% samačkih kućanstava.

Ovo kratko statističko podsjećanje na pluralizaciju obiteljskih oblika završit ćemo sljedećim citatom: “Struktura kućanstava u svim je zemljama sve raznovrsnija i u velikoj mjeri odražava sve veći stupanj slobode izbora životnoga stila: živjeti sam, s jednim partnerom ili s drugim osobama, ostati sam ili se oženiti (udati), sačuvati ili prekinuti vezu, odnosno razvesti se ili ne, ponovno se oženiti / kohabitirati, odreći se / odgoditi rađanje djeteta ili imati djecu u braku / izvan braka ili u nekoj vrsti sporazumne zajednice” (Drew, Emerek, Mahon, 1998., 25).

Iz svega navedenog ne treba izvući zaključak da u suvremenom društvu slabe obiteljske veze i nestaje vrijednost obitelji kao temeljne ljudske zajednice. Istraživanja u Europi pokazuju da je golemoj većini građana obitelj na prvom mjestu. “Istraživanje ‘Europljani i obitelj’ iz 1993. godine pokazalo je da se stav prema obitelji neznatno promijenio u usporedbi s početkom osamdesetih godina. Naime, ran-

girajući različite sfere života prema vlastitim preferencijama, 95,7% ispitanih Europljana stavilo je obitelj na prvo mjesto” (Puljiz, 2003., 13). Isto je tako, prema istraživanju Katoličkog bogoslovnog fakulteta, u Hrvatskoj obitelj bila na prvom mjestu ljestvice vrijednosti (Matulić, 2003., 125).

U pogledu karaktera obiteljskih odnosa zanimljivo je zapažanje francuskoga sociologa Henrija Mendrasa o “solidarnosti na distancu” u današnjoj raspršenoj obitelji. On također misli da u novoj konstelaciji obiteljskih odnosa do izražaja više dolaze rodbinske veze preko žene nego preko muža, što se ogleda u intenzitetu i oblicima uzajamne pomoći (Mendras, 1997.).

Općenito se može reći da obiteljska politika, kao dio socijalne politike, sve više dobiva na značenju. Ne radi se samo o tome da država svojim mjerama nastoji utjecati na povećanje nataliteta nego i o tome da slabljenje tradicionalne obiteljske solidarnosti i pluralizacija obiteljskih oblika uzrokuju nove socijalne rizike s kojima se suočavaju suvremena društva. Već smo spomenuli da je tradicionalna nukleusna obitelj sama prevladavala osnovne životne rizike svojih članova i bila čvrst oslonac klasične socijalne države. S druge strane, današnja je “nesigurna obitelj” (“la famille incertaine”, kako ju naziva L. Roussel) u znatnoj mjeri individualizirana i, kako ističu neki autori, defamiliarizirana. Zato se u zadnje vrijeme, bez obzira na krizu socijalne države, proširio sustav mjera kojima država intervenira u obiteljsku situaciju. Tako se u mnogim zemljama razvijaju posebne mjere potpore jednoroditeljskim obiteljima, odnosno samohranim majkama. U Europi se u odnosu na ranjive, ali i druge obitelji, nastoji razviti “obiteljski prijateljska politika” (family friendly policy).

Rekoncilijacija obitelji i vanjskoga rada

Već je rečeno da su smanjene stope fertiliteta ponajviše posljedica procesa modernizacije i individualizacije. Pri tome je posebno važno zapošljavanje žena izvan obitelji kao indikator emancipacije. Podsjećamo da je dvije trećine od 6,8 milijuna novootvorenih radnih mjesta u Europskoj uniji od 1994. do 1999. godine bilo namijenjeno ženama. Razlika u stopi zaposlenosti između muškaraca i žena smanjila se sa 24,5% ranih 1990-ih na 19% u 1999. godini. Sve je to zamjetno utjecalo na obitelj. Naime, treba poći od činjenice da su obitelj i vanjska zaposlenost dvije međusobno konfliktne strukture. O tome vrijedi citirati poznatoga sociologa Schelskog: “Naš sustav rada nije kompatibilan s obitelji i, obratno, naša struktura obitelji i kućanstva nije kompatibilna s radom: podjela na radni i privatni život,

koja je u srcu industrijskoga društva, u strukturnoj je kontradikciji s ta dva glavna uvjeta i socijalnim pretpostavkama na kojima počiva suvremeno industrijsko društvo. Ova temeljna kontradikcija dvaju sustava prelama se preko leđa zaposlene žene". (Citirano prema: "Strategy for Europe – Balancing Family and Work, 1998., 28). Sukob vanjskoga rada i obitelji može se interpretirati i kao sukob načela kompeticije, koje dominira na tržištu rada, i načela solidarnosti, koje vlada u obitelji.

Mogu se razlikovati dva načina rekonzilijacije (upravo se taj pojam najčešće rabi u europskim dokumentima o obiteljskoj politici) obitelji i vanjskoga rada. Prvi se sastoji u tome da se sama obitelj prilagođuje tržištu rada. Takvo se prilagođavanje manifestira odgodom formiranja obitelji i rađanja djece, smanjenim brojem djece ili potpunom apstinencijom od rađanja. Posljednjih desetljeća u Europi je prevladavao ovaj oblik rekonzilijacije vanjskoga rada i obitelji. Posljedice se vide u smanjenim stopama fertiliteta, povećanju broja samačkih kućanstava i pluralizaciji obiteljskih oblika. Kako ističe N. Stropnik (1997.), takva se prilagodba odnosi prije svega na obrazovane žene koje su u mladosti investirale u svoju profesionalnu karijeru, pa ulaskom u svijet rada žele ostvariti korist od tog ulaganja. To se odražava na njihovu sklonost da (ne)rađaju djecu. Ovdje nije riječ samo o izravnim troškovima podizanja djece nego i o oportunitetnim troškovima roditelja (izgubljeni dohodak zbog nezaposlenosti ili kraćeg razdoblja zaposlenosti), u prvom redu majke (Puljiz, 2000.). "Želja za samostalnošću europske žene utječe na odgodu formiranja obitelji, što se istodobno može smatrati uzrokom pada fertiliteta" (Palomba, 2003., 4).

Drugi vid rekonzilijacije sastoji se u prilagodbi vanjskoga rada obiteljskim obvezama. To podrazumijeva razne vrste olakšica, materijalnih potpora i usluga za zaposlene roditelje male djece, posebno za majke, kao i njihov povoljniji položaj u statusu zaposlenosti. Na taj se način stvarno podupire želja roditelja za većim brojem djece i smanjuju se zapreke na putu ostvarenja toga cilja.

Danas se dosta govori o preokretanju trenda između zaposlenosti žena, s jedne, i stopa fertiliteta, s druge strane. Do 1970-ih godina prevladavalo je stajalište prema kojem je visok fertilitet u uskoj korelaciji sa zadržavanjem žene u kući, što je u skladu sa spomenutom Parsonsovom teorijom raspodjele obiteljskih uloga. Međutim, posljednjih se desetljeća situacija bitno promijenila. Drugim riječima, zaposlenost žena postala je osnovna pretpostavka povećanoga nataliteta. Polazeći od toga, moderne su obiteljske politike usmjerene na to da zaposlenim ženama što više olak-

šaju kombiniranje kućnih obveza i zaposlenosti. Istodobno se potiče preraspodjela kućnih obveza, tako da ih ravnopravno obavljaju oba bračna partnera. Što je izraženija politika ravnopravnosti spolova, to se postiže veća stopa fertiliteta (Chesnais, 1996.). Pozitivnu povezanost između zaposlenosti žena i viših stopa fertiliteta uočio je i danas najugledniji analitičar socijalne politike u Europi, G. Esping-Andersen. On piše: "Velik paradoks suvremene Europe jest u tome što je stopa nataliteta u pozitivnoj korelaciji sa stopom zaposlenosti žena. U mnogim državama – članicama Unije, a osobito u Južnoj Europi, jasno se zamjećuje *pojava ravnoteže niskoga fertiliteta* na dugi rok. Obitelji imaju manje djece, s jedne strane, zbog nezaposlenosti mladih te manjka prihoda i kašnjenja u formiranju obitelji, a, s druge strane, zbog poteškoća majki u usklađivanju materinstva i karijere" (Esping-Andersen, 2001., 316). No nije riječ samo o tome da se socijalnom i obiteljskom politikom podrže obrazovanje žene kako bi se lakše odlučile na zapošljavanje i rađanje djece. Postoji i opasnost da novi, atipični obiteljski oblici, kao što su jednoroditeljske obitelji, ostanu bez zaposlenih članova, a to znači veću izloženost riziku siromaštva. Zato je za jednoroditeljske obitelji, uostalom kao i za druge tipove obitelji, zapošljavanje majke najefikasnije sredstvo prevladavanje siromaštva. Paralelno sa zapošljavanjem treba razvijati usluge koje će biti dostupne svim obiteljima, a pod najpovoljnijim uvjetima onima siromašnijima. Da se tako mogu postići dobri rezultati, svjedoči skandinavski model obiteljske politike, kojem treba zahvaliti znatno manje stope siromaštva u skandinavskim zemljama. "Prema tome, usluge obitelji jedina su vjerodostojna politika borbe protiv siromaštva, koja ovisi o sustavima socijalne pomoći, a istodobno je investirane u ljudske resurse. Ukratko, usluge obitelji treba promatrati ne samo kao jednostavnu 'pasivnu potrošnju' nego i kao aktivnu investiciju koja nudi probitke na duži rok" (Esping-Andersen, 2001., 310).

Poznato je da se atipični oblici rada u zadnje vrijeme umnožavaju u svim europskim zemljama. Tako smo svjedoci sve rasprostranjenijega djelomičnog rada (part time work), privremenoga i povremenoga rada. Nadalje, smanjuje se radno vrijeme, sve je prisutniji rad kod kuće, sve je više primjera tzv. teleworka itd. Polovica novostvorenih radnih mjesta u Europskoj uniji od 1987. do 1997. godine pripadala je kategoriji skraćenoga vremena. U Francuskoj je stabilna zaposlenost 1975. godine činila oko 80% ukupne zaposlenosti, a potkraj 20. stoljeća oko 60% (Castel, 1995.). Oko polovice radnih mjesta stvorenih u SAD-u 1990-ih godina bila su atipična karaktera. S druge strane,

procjenjuje se da je početkom 1990-ih godina dvije trećine radnih mjesta u privatnom sektoru u SAD-u bilo privremenoga karaktera (Mishra, 1999.).

Na atipičnim poslovima najviše se zapošljavaju žene. To u velikoj mjeri određuje njihovu poziciju na tržištu rada u odnosu na mušku radnu snagu. U tom pogledu mogu se zamijetiti dva oprečna trenda. S jedne strane, fleksibilizacija rada zaposlenima donosi smanjivanje radnoga vremena, ali istodobno njihov rad čini nestabilnim. S druge strane, visokokvalificirana i dobro plaćena radna snaga stalno se mora dodatno obučavati, kako bi se prilagodila tehnološkim i drugim inovacijama koje se zbivaju u svijetu rada. Takav radni angažman i stalno učenje zahtijevaju sve više vremena, pa je to nespojivo s angažmanom u obitelji. Zato mnogi analitičari govore o dualizaciji radne snage. Stabilnu i dobro plaćenu radnu snagu čine visokokvalificirani i obrazovani radnici, koji su spremni na stalne prilagodbe u dinamičnom procesu rada, a manje kvalificirana ili pak nekvalificirana radna snaga u statusu je nestabilne i periferne zaposlenosti, kojoj treba pridružiti nezaposlene, koji su u najnepovoljnijem položaju (Gorz, 1988.).

Sa stajališta usklađivanja obiteljskih obveza i vanjskoga rada, važno je da majke i očevi, koji zbog obiteljskih obveza biraju skraćeno vrijeme ili neki drugi oblik atipične zaposlenosti, nakon nekoga vremena mogu prijeći u status pune, stabilne zaposlenosti. Koliko je poznato, takva je mogućnost zakonski postulirana u Švedskoj i, donekle, u Finskoj. Zato se može reći da je "part-time work" u Švedskoj neka vrsta tranzita u radnoj karijeri žene, dok je on u većini drugih zemalja trajniji oblik radnog angažmana. Može se zaključiti da bi olakšani prelazak iz jedne kategorije zaposlenosti u drugu značio velik napredak u rekonzilijaciji rada i obitelji.

Za rekonzilijaciju rada i obitelji važni su dopusti, odnosno prijekidi radne karijere. Takvi prijekidi rada u pravilu završavaju povratkom na posao, bilo da je riječ o stalnom ili atipičnom radnom angažmanu. Istraživanja su pokazala da većina onih koji su prekidali radnu karijeru zbog obiteljskih obveza smatra da im je taj prijekid škodio u napredovanju (OCDE, 1994.). "Napustiti zaposlenost na nekoliko mjeseci ili čak na nekoliko godina može prouzročiti pukotinu u karijeri većine žena. To vrijeme može disruptivno djelovati na radni angažman i oni koji se vraćaju na posao osjećaju se nesigurno pred promjenama koje su se zbile, makar je riječ i o kratkom razdoblju" (Palomba, 2003., 11). Nadalje, žene koje uzimaju dopust zbog djece izlažu se opasnosti od smanjivanja plaća i mirovina u odnosu na druge osobe.

Može se, dakle, zaključiti da rekonzilijacija vanjskoga rada i obitelji podrazumijeva određenu žrtvu. S demografskoga gledišta ona može voditi padu nataliteta, a s obiteljskoga gledišta rekonzilijacija može prouzročiti poremećaj u raspodjeli kućnoga rada, i to na štetu žene. Kada se pak govori o zaposlenosti, uobičajena je posljedica smanjena mogućnost za uspješnu karijeru te niža novčana primanja.

Zaključna napomena

Obiteljska politika ne može sama po sebi riješiti probleme koje donosi usklađivanje vanjskoga rada i obitelji. Mjere obiteljske politike nisu dostatne da se ostvare bitne promjene u samoj organizaciju rada. Svi oni koji tražeći bolju ravnotežu radnih i obiteljskih obveza smanjuju radni angažman ili pak prekidaju radnu karijeru uglavnom trpe negativne ekonomske posljedice. Zbog toga se, osim na političku i ekonomsku podršku obiteljima, treba usredotočiti na razvoj nove "kulture rada". To znači da poslodavci koji zapošljavaju ljude moraju postati susretljiviji prema onima koji žele "nastaviti voditi vlastiti život". Drugim riječima, dokle god postoji hijerarhija vrijednosti prema kojoj je zaposlenost važnija od drugih aspekata života, mogućnosti kompromisa između vanjskoga rada i obitelji bit će relativno ograničene. Srećom, ima pozitivnih primjera poduzeća koja izlaze ususret svojim zaposlenima s djecom, pa se treba nadati da je to početak nove kulture rada, koja će biti uistinu prijateljska prema obitelji.

Može se, dakle, zaključiti: "Za mnoge roditelje zadaća podizanja djece u modernim društvima kao što su europska, a koja podrazumijeva individualnu prilagodbu na brze promjene i međunarodnu kompeticiju, izaziva mnogo poteškoća. Ako u budućoj Europi rad postane fleksibilniji u širokom značenju te riječi, to će privući više žena na tržište rada. No to će biti tek preduvjet da se rad učini kompatibilnim s obiteljskim potrebama. Zato treba uvesti daljnja jamstva i pravila kako te promjene u svijetu rada ne bi postale zamka za obitelji i roditelje koji će se njima služiti" (Palomba, 2003., 30).

Što se u tom pogledu može reći o situaciji u Hrvatskoj? Treba poći od temeljne činjenice da je Hrvatska znatno nerazvijenija od zemalja Zapadne Europe. Stoga ona ne može imati tako razvijenu i izdašnu obiteljsku politiku kao npr. nordijske zemlje ili zemlje Beneluksa. Nadalje, naša je zemlja u veoma nepovoljnim okolnostima ušla u vrtlog globalizacije i međunarodne kompeticije, koji donosi snažan pritisak na smanjenje javnih troškova, pa tako i

izdataka za obiteljsku politiku. Hrvatsku posebno pogađa velika nezaposlenost, koja utoliko više frustrira što je naša radna snaga relativno obrazovana i što su aspiracije žena za zapošljavanjem i društvenom emancipacijom dosta izražene.

Podsjećamo da je u Hrvatskoj ukupna zaposlenost od početka 1950-ih godina porasla za četiri i pol puta, a ženska zaposlenost za sedam puta. Zaposlenost žena u ukupnoj zaposlenosti danas u nas doseže oko 45% (Kerovec, 2003.). Poznato je da se žene u Hrvatskoj u velikom broju zapošljavaju u sektoru nesigurne, atipične zaposlenosti, što također utječe na njihovo reproduktivno ponašanje. Dakle, kada je riječ o rekoncilijaciji rada i obitelji, u Hrvatskoj prevladava prvi način prilagodbe, tj. obitelj se više prilagođuje vanjskom radu nego što se vanjski rad prilagođuje obitelji. Čini se da je to, uz nezaposlenost i nesiguran rad, glavni uzrok pada fertiliteta, po čemu naša zemlja slijedi trendove zabilježene u južnoeuropskim i postsocijalističkim tranzicijskim zemljama.

U situaciji relativnoga siromaštva, visoke nezaposlenosti i nesigurnoga rada treba kombinirati razne mjere podrške obiteljima s djecom koje će poboljšati njihovu materijalnu situaciju. Istodobno treba razvijati oblike moderne obiteljske politike, prije svega usluge za djecu, koji će poboljšati usklađenost obiteljskih i radnih obveza. Uostalom, Hrvatska ima određenu tradiciju obiteljskih usluga koje treba dalje razvijati, diversificirati i prilagođivati promjenama u društvu i u obiteljskim odnosima. Pri tome se treba držati u Europi prihvaćene paradigme prema kojoj je zapošljavanje žena polazište i temelj moderne obiteljske politike.

¹ Takvo je predviđanje, osim demografskih analitičara, u jednom svojem predavanju nakon silaska s vlasti iznio i bivši američki predsjednik Clinton.

² U jednom tjedniku kolumnist, i sam star šezdesetak godina, a uz to vitalan i aktivan, patetično se tim povodom zapitao: zar ćemo morati umirati na radnim mjestima? Pritom je zanemario činjenicu da je Hrvatska 2001. godine imala oko 700 tisuća ljudi starijih od 65 godina, od kojih je znatan broj, uostalom kao i on sam, bio sposoban i spreman za razne vrste radnih aktivnosti.

BILJEŠKE

Avramov, D. (2003.), *Démographie et exclusion sociale*, Conseil de l'Europe, Strasbourg.

Avramov, D., Maskova, M. (2003.), *Active ageing in Europe*, Council of Europe, Strasbourg.

Castel, R. (1995.), *Les méthamorphoses de la question sociale*, Fayard, Paris, F.

LITERATURA

- Chesnais, J. C. (1996.), Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe, *Population and Development Review*, 22 (4).
- Commission of the European Communities (1999.), *Communication from the Commission: Toward a Europe for all Ages. Promoting Prosperity and Intergenerational Solidarity*. Brussels: Com (1999.) 221 final.
- Conseil de l' Europe (2003.), *Evolution démographique récente en Europe*, Strasbourg.
- Daly, M. (2003.), *Pristup socijalnim pravima u Europi*, Vijeće Europe, Strasbourg (Izdanje na hrvatskom jeziku).
- Drew, E., Emerek, R., Mahon, E. (eds.) (1998.), *Women, work and family in Europe*, London, Routledge.
- Esping-Andersen, G. (2001.), Kakva socijalna država za XXI. stoljeće? *Revija za socijalnu politiku* 8 (3-4).
- Ferrera, M., Rhodes, M. (2000.), Building a sustainable Welfare State, *West European Politics* 23 (2).
- Fitoussi, J. P., Rosanvallon, P. (1996.), *Le nouvel age des inégalités*, Seuil, Paris
- Goetz, A. (1988.), *Métabolismes du travail*. Galilée, Paris.
- Hantrais, L., Letablier, M.-T. (1996.), *Families and Family Policies in Europe*, Longman, London and New York.
- Hofman-Nowotny, H. J. (1987.), The future of the family, in: *Plenaries of the European Population Conferences*, Helsinki.
- Jones, C. (1985.), *Patterns of social policy*, London-New York: Tavistock Publications.
- Keilman, N. (2003.), Demographic implications of low fertility for family structures in Europe, Council of Europe, Strasbourg.
- Kerovec, N. (2003.), (Ne)jednakost žena na tržištu rada, *Revija za socijalnu politiku*, 10 (3-4).
- Matulić, T. (2003.), *Obiteljske vrijednosti i neki aspekti zaštite obitelji*, u: Puljiz, V., Bouillet, D. (ur.), *Nacionalna obiteljska politika*, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.
- Mendras, H. (1997.), *L' Europe des Européennes*, Gallimard, Paris.
- Mishra, R. (1999.), *Globalization and the Welfare State*, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA: Edward Elger.
- OECD (1994.), *The OECD Jobs Study*, OECD, Paris.
- Palomba, R. (2003.), *Reconciliation of working life and family life*, Council of Europe, Strasbourg.
- Parsons, T. (1955.), *Family, Socialization and Interaction Process*, Glencoe: Free Press.
- Pedersen, A. W. (2004.), The privatization of retirement income? Variation and trends in the income packages of old age pensioners, *Journal of European Social Policy* 14 (1).
- Prinz, C. (1997.), Population ageing: a three level perspective, u: Stropnik, N. (ed.), *Social and economics aspects of ageing societies: An important social development issue*, Ljubljana, Institute for Economic Research.
- Puljiz, V. (2003.), *Društvo, obitelj, obiteljska politika*, u: Puljiz, V., Bouillet, D. (ur.), *Nacionalna obiteljska politika*, Državni zavod za obitelj, materinstvo i mladež, Zagreb.
- Puljiz, V. (2001.), Hrvatska: od pasivne prema aktivnoj socijalnoj državi, *Revija za socijalnu politiku* 8 (1).

- Puljiz, V. (2000.), Obiteljska politika, u: Puljiz, V.: Sustavi socijalne politike, Izdanje Revije za socijalnu politiku, Zagreb.
- Puljiz, V. (2000.), Mirovinsko osiguranje, u: Puljiz, V. (ur.), Sustavi socijalne politike, Izdanje Revije za socijalnu politiku, Zagreb.
- Roussel, L. (1989.), *La famille incertaine*, Paris: Editions Odile Jacob.
- Strategy for Europe – Balancing Family and Work (1998.), Vienna, Federal Ministry for Environment, Youth and Family Affairs.
- Stropnik, N. (1997.), *Ekonomski vidiki starševstva*, Ljubljana: Znanstveno i publicističko središče.
- United Nations (2001.), *World Population Prospects. The 2000 Revision. Volume II: Sex and Age Distribution of the World Population*. New York.
- Vlada Republike Hrvatske (2002.), *Mirovinski sustav i socijalna skrb, projekt "Hrvatska u 21. stoljeću"*.
- World Bank (1994.), *Averting old age crisis. Policies to protect old and promote the growth*, Washington, D. C.
- World Health Organisation (2002.), *Active Ageing. A Policy Framework*. Geneva.